

GOSPODARSKE KARAKTERISTIKE VARAŽDINSKE ŽUPANIJE KONCEM 19. I POČETKOM 20. STOLJEĆA¹

Radom se želi doprinijeti istraživanju gospodarske povijesti kako Varaždinske županije tako i Kraljevina Hrvatske i Slavonije, a prikazane su opće gospodarske prilike u Varaždinskoj županiji na smjeni dvaju stoljeća. To konkretno znači da je obuhvaćeno vremensko razdoblje između 1880-1918, pri čemu se ponekad, iz razumljivih razloga, moralo izlaziti iz ovako povučenih granica istraživanja. Ovo istraživanje, kao i naša ranija istraživanja, pokazuje da je Varaždinska županija bila izrazito agrarno područje s dominirajućim poljoprivrednim stanovništvom, rasparceliranim sitnim posjedom, nedovoljno razvijenom, usitnjenom obrtničkom proizvodnjom. Varaždinska županija koncem 19. i početkom 20. stoljeća imala je sve karakteristike gospodarski zaostalog područja.

Gospodarske karakteristike; stanovništvo; proizvodnja; poljoprivreda; obrt; industrija; županija.

I

U našim krajevima županije vuku svoje korijene još od 10. stoljeća. Temelj društveno-političke organizacije Hrvata poslije doseljenja na Jadran bile su seoske općine, a one su se udruživale u župe. Na čelu župe bili su župani koji su bili čuvari plemenske zemlje i plemenskih interesa. Ne treba zaboraviti da su se Hrvati doselili na Jadran u društvenoj organizaciji plemenskog saveza. Od 9. stoljeća počinju se rastakati rodovski odnosi. Neki župani postaju članovi kraljevske pratnje i njihova se služba

1 Rad je izrađen u okviru projekta "Gospodarstvo Varaždinske županije na prijelazu 19. u 20. stoljeće" koji je prihvaćen i financiran od Ministarstva znanosti, tehnologije i informatike Republike Hrvatske.

pretvara u feudalnu ustanovu. Župe pak postaju teritorijalno-upravne jedinice. Župana kojeg je prije birala župska skupština sada postavlja kralj.

Nastavljajući se na prethodan razvitak u srednjovjekovnoj Hrvatskoj i Slavoniji konačno se oblikuje ustrojstvo županija. Arpadovići su u Slavoniji već u tijeku 12. stoljeća utemeljili mnoge kraljevske županije, s kraljevskim posjedima i utvrđenim gradom (castrum) u njihovom središtu. U Hrvatskoj južno od Gvozda nije bilo ni kraljevskih posjeda, ni kraljevskih županija.

Zagrebačka županija (comitatus Zagrabiensis) stvorena je za vrijeme mađarskog kralja Ladislava I. Vjerojatno je u to doba nastala i Varaždinska županija (comitatus Varasdiensis), premda se prvi put spominje 1181. godine u listini hrvatsko-ugarskog kralja Bele III. Iz spomenute isprave Bele III. jasno proizlazi da je varaždinski župan Bela oteo Varaždinske Toplice u doba vladanja kralja Bele II., što kazuje da je Varaždin sigurno postojao i prije 1181. godine.

Od 13. stoljeća započinje potpuno slabljenje županija kao kraljevskih upravno-teritorijalnih jedinica. U tom stoljeću upravljali su Varaždinskom županijom domaći feudalci Bebeki. Od tada su županije prolazile kroz mnoge transformacije.

U Hrvatskoj se pojam županije kao administrativne jedinice održao kroz stoljeća. One su u vrijeme feudalizma bile oblasti sa širokom autonomijom. U njima je upravljalo malo plemstvo, koje je gotovo stalno bilo u sukobu s visokim plemstvom ili kraljem.

Nakon Ugarskog-hrvatske nagodbe 1868. županije su bile podložne Zemaljskoj vlasti u Zagrebu. U sklopu modernizacije javne uprave i njezina prilagođavanja potrebama građanskog društva, od 1875. one se dijele na podžupanije, koje su izravno podređene vladi. Veliki župani i županijske skupštine, koje su pretežno konzervativno orijentirane s prevladavajućim utjecajem veleposjednika, imaju znatno suženije djelovanje. Od 1887. županije ponovo postaju nositeljima teritorijalne uprave, a podžupanije su ukinute i zamijenjene kotarima. One posluju putem upravnih odbora koji su većim dijelom sastavljeni od stručnjaka. Velike župane predlagao je ban, a postavljao vladar. Do raspada Habsburške monarhije djelovalo je u Hrvatskoj i Slavoniji osam županija (ličko-krbavška, modruško-riječka, zagrebačka, varaždinska, bjelovarsko-križevačka, požeška, virovitička i srijemska).¹² One su imale isključivo karakter teritorijalno-administrativnih jedinica. Stvaranjem Kraljevine SHS definitivno su ukinute Vidovdanskim ustavom.

2 ... Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture, Školska knjiga, Zagreb; 1980., str. 787-790.

II

U vremenu prijelaza iz 19. u 20. stoljeće odigravaju se značajne društvene i gospodarske promjene. Ponajprije možemo istaći da je tada, konačno, skinuto s dnevnog reda pitanje cjelokupnosti teritorija Hrvatske i Slavonije. Naime, poznato je da je nakon dugogodišnjih odgađanja 1873. godine ukinuta Vojna krajina, no do 1881. ona je ostala kao "Krajiško područje" na čelu s Krajiškom zemaljskom vladom u Zagrebu. Tek 1881. godine definitivno je ukinuta Vojna krajina, a njezin teritorij prisjedinen je Provincijalu. S time je čitav teritorij Hrvatske i Slavonije došao pod upravu Sabora i bana.

Prijelaz iz 19. u 20. stoljeće isto je tako poznat po vladavini bana Khuena Hedervarya koji je postao hrvatskim banom 1. 12. 1883. i ostao na tom položaju do 1903. godine. Punih 20 godina on je provodio mađarizaciju Hrvatske i Slavonije služeći se svim mogućim sredstvima, dok je konačno 1903. bio prisiljen napustiti položaj bana i otići u Mađarsku za ministra predsjednika.

Hrvatska i Slavonija u to vrijeme čvrsto su vezane za Mađarsku Hrvatsko-ugarskom nagodbom. Taj zakonski članak iz 1868. godine, iako mijenjan (mada ne suštinski) i nadopunjavan 1873., 1880., 1881., 1891.. i 1906., vezao je hrvatsko-slavonsku privredu za Mađarsku do 1918. godine. Sve nepovoljnosti ovog sporazuma došle su do punog izražaja. Kontrola cjelokupnog gospodarstva, koju je provodila Mađarska, stavila je hrvatsko-slavonsku privredu, slobodno se može reći, u neku vrstu kolonijalnog položaja.

Taj nepovoljan gospodarski položaj i rastuće političko nezadovoljstvo, kao i poraz centralnih sila u I. svjetskom ratu, uvjetovali su da je 29. listopada 1918. godine Sabor Kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije donio odluku o poništenju zakonskog članka 1/1868, tj. Hrvatsko-ugarske nagodbe, čime je raskinuta veza Hrvatske s Ugarskom, odnosno Austrijom. Sabor je time vratio sve državne kompetencije i prenio ih u istom zaključku na Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba. Tako su prestale postojati Kraljevine Hrvatska, Slavonija i Dalmacija, a njihov teritorij postaje sastavni dio teritorija novostvorene države Srba, Hrvata i Slovenaca.

Ako se kao pokazatelj razine razvijenosti uzmu podaci o broju poljoprivrednog stanovništva u ukupnom stanovništvu, odnosno aktivnih poljoprivrednika u ukupnom radnom kontingentu, onda su za 1890. godinu podaci u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, te u Varaždinskoj županiji, predočeni u tablici 1.

Tabela 1. Pregled strukture stanovništva prema djelatnosti Kraljevina Hrvatske i Slavonije i Varaždinske županije prema popisu od 1890. g.

	Kraljevina Hrvatska i Slavonija	Varaždinska županija
Ukupno stanovništvo	2,186.410	258.066
- Živi od poljoprivrede	1,862.008	235.790
- %	84,56	91,36
- Živi od rudarstva, talioništva i obrtne industrije	179.557	11.876
- %	8,15	4,60
Ukupno aktivno stanovništvo	1,094.392	127.937
- Aktivnih poljoprivrednika	926.125	115.876
- %	84,63	90,58
- Aktivnih u rudarstvu, talioništvu i obrtnoj industriji	81.396	5.740
- %	7,44	4,49

Izvor: Statistički godišnjak Kraljevine Hrvatske i Slavonije 1905.

Ovi podaci pokazuju da je 1890. godine struktura stanovništva prema djelatnosti vrlo nepovoljna, kako na čitavom području Kraljevina Hrvatske i Slavonije, tako i, to posebno, na području Varaždinske županije. Stanovništva koje živi od nepoljoprivredne proizvodnje više je u Hrvatskoj i Slavoniji nego li u Varaždinskoj županiji (8,45% : 4,46%). Ništa bitno različit nije taj odnos promatramo li samo aktivne stanovnike u nepoljoprivrednoj proizvodnji.³

Godine 1910. Hrvatska i Slavonija brojile su 2,621.954 stanovnika, od čega je 2,066.531 stanovnik živio od poljoprivrede, što je činilo 78,82%, dok je od rudarske proizvodnje, prerade ruda te obrta i industrije živio 259.401 stanovnik, što je bilo 9,89%. Razmotrimo li samo aktivno stanovništvo, vidimo da je od 1,205.949 aktivnih radnika u

3 Redep, M. M. Žugaj, M. Bojanić, K. Kero: Značajke ratarske proizvodnje Varaždinske županije koncem 19. stoljeća, Varaždinski zbornik 1181-1981. JAZU i SO Varaždin 1983. str. 263.

poljoprivredi bilo zaposleno 945.026 radnika ili 78,36%, dok je u rudarstvu, preradi ruda te obrtu i industriji bilo zaposleno 115.384 stanovnika ili 9,56% ukupnih aktivnih radnika. Iako je u odnosu na prethodno razdoblje došlo do manjih promjena, tj. relativnog smanjenja udjela poljoprivrednog stanovništva, odnosno aktivnih poljoprivrednika, ipak su te promjene toliko beznačajne da ne možemo govoriti o bilo kakvim promjenama strukture privrede Hrvatske i Slavonije.

Vanpoljoprivredna proizvodnja u Hrvatskoj i Slavoniji nije dobila one dimenzije koje je dobivala u razvijenim zemljama Evrope. Uostalom, i razvoj industrijske proizvodnje nije tekao onim putem kojim je tekao u drugim zemljama.

Prema popisu iz 1900. godine⁴ u Hrvatskoj i Slavoniji bilo je 43.470 obrtničkih i industrijskih poduzeća. Jasno je da se tu nalazio čitav niz struka koje ovdje nije moguće pojedinačno analizirati. No, međutim, može se spomenuti da je prevladavala usitnjena proizvodnja. To je vidljivo iz činjenice da je od 43.470 poduzeća tek 529 zapošljavalo 6-20 ljudi, dok je samo 213 zapošljavalo više od 20 radnika. U strukturi proizvodnje glavno mjesto zauzimala je drvna industrija; među njenim poduzećima ih je s više od 20 radnika bilo 113.

4 "Godine 1851. bilo je, prema jednom sačuvanom izvještaju, svega nekoliko parostroja u upotrebi na građanskom hrvatsko-slavonskom teritoriju. Poimenično u paropili u Antunovcu na teritoriju nekadanje Virovitičke županije, u paropili u Prezidu u Gorskom kotaru, u šećerani u Čepinu, nedaleko od Osijeka i tvornici jedara na Rijeci. Situacija se godine 1863. ipak nešto poboljšala i broj parostroja uvedenih u proizvodnju bio je iznad dvadeset, a prema županijskim prostorima bio je razdijeljen ovako:

Riječka županija: Paromlin Rijeka, Tvornica tjestenine-Rijeka, Tvornica strojeva-Rijeka, Pilana u Prezidu-Gorski kotar, Pilana u Bijeloj Vodici-Gorski kotar, Pilana u Ravnoj gori-Gorski kotar.

Križevačka županija: Paromlin-Koprivnica.

Varaždinska županija: Paromlin-Varaždin, Paropila u Kameničkom gorju, Rudnik sumpora-Radoboj.

Požeška županija: bez parostroja.

Srijemska županija: Tvornica špirita-Grabovo, Mlin-Nuštar, Pilana u Martinskoj šumi, Dvije mlatilice na pustari Solnokrumsko okružje, ali su one od godine 1855. prema odaslanim podacima, bile van upotrebe.

Virovitička županija: Paromlin-Antunovac, Mlatilice-Valpovo, Mlatilice-Našice, Mlatilice-Gornji Miholjac, Tvornica špirita Gornji-Miholjac.

Vidimo da su se strojevi najviše primjenjivali u prehrambenoj proizvodnji i da ih je gotovo trećina pripadala toj proizvodnoj grani, što je dokaz da je i kod nas-u izrazito agrarnoj zemlji kao i u susjednoj Ugarskoj- industrijska revolucija počela, umjesto u tekstilnoj, također u prehrambenoj grani proizvodnje" (Despot, dr. Miroslava: Industrija građanske Hrvatske 1860-1873., Zagreb, 1970., str. 13).

5 Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, I. 1905., str. 501.

"Prema stanju 1910. drvna industrija je obuhvaćala 37,2 posto svih zaposlenih u pogonima iznad 20 radnika; za njom slijedi industrija cementa i gline s 14,6 posto, prehrambena industrija s 13,2 posto, industrija tekstila i kože s 9,5 posto, kemijska industrija sa 7,9 posto, metaloprerađivačka industrija s 5,5 posto, itd."⁶

S obzirom na značaj drvne industrije na hrvatsko-slavonskom području u drugoj polovini 19. i početkom 20. st., prirodno je da su određena obilježja razvijenog procesa u toj industrijskoj grani utjecala na privredni život u cijelosti.

Sigurno je da ovdje nije moguće analizirati sva zbivanja u vanpoljoprivrednoj proizvodnji Hrvatske i Slavonije, što uostalom i nije predmet ovog rada, no možemo spomenuti već prije iznijetu tvrdnju da se uglavnom radi o usitnjennoj obrtničkoj proizvodnji, a značajniji pogoni su relativno manje zastupljeni. Isto tako možemo spomenuti da razvoj ostalih djelatnosti, trgovine, bankarstva i prometa na ovom području nije imao mogućnosti razvoja kakve su bile u zemljama Zapadne Evrope. Jasno je da samim tim ne možemo govoriti o onakvom tipu razvoja kapitalizma na ovom području kakav se javljao u drugim visokorazvijenim zemljama.

Pojoprivredna proizvodnja, kao osnovna grana narodnog gospodarstva, upravo u razdoblju prije promatranog, a i u toku promatranog razdoblja opterećena je nizom problema. Poznato je da je na ovom području kmetstvo ukinuto 1848. godine, odnosno da je do razrješenja urbarskih odnosa došlo 1853. godine, ali procesi u tom razrješavanju trajali su dugi niz godina. Proces prodora kapitalizma u poljoprivredu ovog područja dobio je sve značajke tzv. "pruskog puta", tj. on sporo prodire putem reformi i prilagodavanja. To zapravo znači da nije bilo revolucionarnog razrješenja urbarskih odnosa i da se čitav niz pitanja susreće još dugo iza službenog rješenja, tako da su se neki neriješeni problemi mogli naći još u vremenu prije II. svjetskog rata, pa i kasnije.

Najteža posljedica takvih kretanja bilo je drobljenje zemljišnih posjeda. Na osnovi statističkih podataka iz 1910. godine u Hrvatskoj i Slavoniji situacija je bila kao što prikazuje tabela 2.

6 Zoričić, M.: Statističke crtice o Kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb, 1885.; Zoričić, M.: Žiteljstvo Kraljevina Hrvatske i Slavonije po zvanju i zanimanju, Rad JAZU 125, Zagreb, 1896.; Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije I. 1905, Zagreb, 1913, II. 1906-1910, Zagreb, 1917.

7 Karaman, I.: Industrijalizacija građanske Hrvatske (1800- 1941), Naprijed, Zagreb, 1991, str. 83.

8 Karman. I.: loc. cit.

Tabela 2. Struktura zemljišnih posjeda u Hrvatskoj i Slavoniji 1910. godine⁹

Veličina posjeda u jutrima	Broj gospodarstva	%	Površina u jutrima	%	Osoba	%
- 5	167.585	43,20	382.812	8,38	752.193	35,71
5-20	190.199	48,21	1,908.727	41,76	1,111.029	52,76
20-200	33.334	8.45	1,091.802	23,87	229.572	10,90
>200	565	0,14	1,187.638	25,99	13.109	0,62
UKUPNO:	393.883	100,00	4,570.979	100,00	2,105.903	100,00

Izvor: I. Galić: Problemi agrarne politike u Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb, 1921, str. 9, 14. i 17.

Prema ovim podacima vidimo da prevladavaju sitni i mali posjedi. Njihov broj u ukupnom broju gospodarstava iznosi preko 90%. Na tim posjedima nalazi se oko 90% stanovnika. Istovremeno ta kategorija posjeda ima svega 50% ukupnih površina. Naprotiv, veliki posjed (niti 1% od ukupnog broja gospodarstava) s manje od 1% stanovnika posjeduje preko 25% ukupnih površina.

Odmah moramo naglasiti da promatranje poljoprivredne proizvodnje samo kroz posjedovnu strukturu ne mora dati i točnu sliku stanja pojedinih skupina posjeda. Sigurno je da bi za točnu ocjenu stanja pojedine kategorije trebalo raspolagati podacima o veličini proizvodnje, dohotku, položaju posjeda prema tržištu i prometnim tokovima, razini tehničke opremljenosti i dr. Iako u ovom slučaju ne možemo govoriti o tim

- 9 a. Ovakvu klasifikaciju posjeda na sitni, mali, srednji i veliki predočio je prof. M. Zoričić u raspravi "Gospodarstva u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji 31. XII. 1895. po opsegu njihovu". Tako je u Ugarskoj ta klasifikacija drugačija (sitni do 5 jutara, maleni 5-100 jutara, srednji 100-1000 jutara i veliki preko 1000 jutara). Ovakvo izvršena klasifikacija bolje će odgovarati u odnosu na prilike u Hrvatskoj i Slavoniji.
- b. Pod površinom koja pripada pojedinom gospodarstvu uzima se ukupna površina, tj. ne samo ratarska, vrtlarska ili vinogradska već i šume, pašnjaci i neplodno tlo, odnosno čitava površina koju posjeduje jedno gospodarstvo, bez obzira kakve je vrste i s kojeg pravnog naslova.
- c. U broju stanovništva nije uzeto u obzir stanovništvo u gradovima koje u krajnoj liniji i nema naročito značenje kod promatranja ove kategorije.

pokazateljima da bismo pravilno ocijenili položaj pojedine skupine posjeda, ipak bez opasnosti da zapadnemo u veću pogrešku, možemo utvrditi, da je velik dio seljaka živio na sitnim i malim posjedima, koji im nisu omogućavali prosperitet, a to jasno govori o nepovoljnoj agrarnoj strukturi Kraljevina Hrvatske i Slavonije.

III

Definitivnim ukidanjem Vojne krajine 1881. godine i preraspodjelom njenog teritorija podijeljeno je područje Kraljevina Hrvatske i Slavonije na 8 županija: Lika-Krbava, Modruš-Rijeka, Zagreb, Varaždin, Bjelovar-Križevci, Srijem, Virovitica i Požega.

Varaždinska županija smjestila se u sjeverozapadnom dijelu Kraljevina Hrvatske i Slavonije. Graničila je na zapadu sa Štajerskom, Sjeveru s Ugarskom, jugu sa Zagrebačkom županijom te na istoku s Bjelovarsko-Križevačkom županijom.

U sastavu Varaždinske županije nalazili su se kotarevi: Ivanec, Klanjec, Krapina, Ludbreg, Novi Marof, Pregrada, Varaždin i Zlatar, dok je grad Varaždin imao poseban status.

Prema popisu iz 1900. godine stanovništvo Varaždinske županije i Varaždina brojilo je 280.859 stanovnika. Od toga je od poljoprivredne proizvodnje živjelo 253.579 stanovnika, što je činilo 90,2% ukupnog stanovništva, dok je od rudarstva, prerade rude te obrta i industrije živjelo 12.572 stanovnika, što je činilo 4,47% ukupnog stanovništva. Ili ako razmotrimo samo aktivno stanovništvo, tada je prema popisu iz iste godine na području Varaždinske županije živjelo 161.416 aktivnih privrednika, od čega je u poljoprivredi bilo zaposleno 147.695 aktivnih stanovnika ili 91,5%, dok je u rudarstvu, preradi ruda te obrtu i industriji bilo zaposleno 8211 aktivnih stanovnika, što je činilo 5,1% ukupnog broja aktivnog stanovništva. Prosječna gustoća stanovništva Varaždinske županije iznosila je 109 stanovnika na km², što je znatno premašivalo prosječnu gustoću Hrvatske i Slavonije koja je iznosila 54 stanovnika/km², dok je gustoća grada Varaždina, što je i normalno, bila znatno veća i iznosila je 176 stanovnika/km².

Varaždinska županija s gradom Varaždinom obuhvaćala je 1905. godine površinu od 2521,31 km², što je predstavljalo 5,9% ukupne površine teritorija Hrvatske i Slavonije i po tom pokazatelju Varaždinska županija je bila najmanja županija u Hrvatskoj i Slavoniji. Godine 1905. živjelo je u Varaždinskoj županiji s gradom Varaždinom 296.838 stanovnika, od čega je sam grad Varaždin imao 13.329 stanovnika i pripadao među najveće gradove Hrvatske i Slavonije. Na području Varaždinske županije živjelo je 11,7% cjelokupnog stanovništva Hrvatske i Slavonije i po tom pokazatelju ona je bila na 4. mjestu između 8 županija.

Zastupljenost agrarnog stanovništva, ukupnog i aktivnog, bila je na području Varaždinske županije znatno intenzivnija nego što je to bio prosjek za Hrvatsku i Slavoniju, odnosno značenje vanpoljoprivredne proizvodnje tu je daleko manje nego što je to bilo u ostalim dijelovima Kraljevina Hrvatske i Slavonije. Već ovim se jasno nameće zaključak da je Varaždinska županija bila izrazito agrarno područje s relativno slabo izgrađenim vanpoljoprivrednim postrojenjima.

Već je naznačeno da je u Hrvatskoj i Slavoniji dominirao sitni i mali posjed. Prema popisu od 31.12.1895. godine u Varaždinskoj županiji je u pogledu posjedovne strukture bilo stanje kakvo je predočeno u tabeli 3.

Tabela 3. Posjedovna struktura Varaždinske županije prema popisu iz 1895.g.

Veličina posjeda u jutrima	Površina	%	Broj gospodarstava	%
do 5	68.490	17,85	26.803	56,42
5-20	170.292	44,36	19.208	40,43
20-200	51.533	13,42	1.388	2,92
>200	93.553	24,37	106	0,23
Ukupno	383.868	100,00	47.505	100,00

Usporedbe radi donosimo i prikaz posjedovne strukture Varaždinske županije iz godine 1910. (tabela 4).

Tabela 4. Posjedovna struktura Varaždinske županije prema popisu iz 1910. godine

Veličina posjeda u jutrima	Površina u jutrima	%	Broj gospodarstava	%
do 5	67.070	17,74	25.891	55,91
5-20	167.990	44,42	18.973	40,98
20-200	49.466	13,09	1.339	2,88
>200	93.553	24,75	106	0,23
Ukupno	378.079	100,00	46.309	100,00

Ako ove podatke stavimo u odnos s popisom stanovništva iz 1910. godine, kad je utvrđeno da je na području Varaždinske županije od poljoprivredne proizvodnje živjelo ukupno 277.905 stanovnika na ukupnoj površini od 222.199 jutara, dobit ćemo da je na posjedu

do 5 j	živjelo	180.690	stanovnika na površini od	39.996 j
5-20 j	"	90.345	" "	99.989 j
20-200 j	"	5.560	" "	28.886 j
preko 200 j	"	1.390	" "	53.328 j,

pa je prema tome, na pojedinu osobu otpadalo:

ako živi na sitnom posjedu	0,2 j
ako živi na malom posjedu	1,1 j
ako živi na srednjem posjedu	5,2 j
ako živi na velikom posjedu	38,4 j,

dok su te površine na istim kategorijama za Hrvatsku i Slavoniju iznosile kod sitnog, malog i velikog posjeda više, a kod srednjeg posjeda manje.

Ovi podaci nam govore da je i u Varaždinskoj županiji dominirao sitni i mali posjed sa svim problemima i posljedicama vezanim uz takvu kategoriju posjeda.

U pogledu omjera produktivnog tla i neproduktivnog tla prema pokazatelju iz 8-godišnjeg prosjeka (1888-1895) na produktivno tlo otpalo je 95,4%, a na neproduktivno 4,59%. Ti brojevi pokazuju da kod spomenutih pokazatelja nije bilo većih razlika između Varaždinske županije i Kraljevina Hrvatske i Slavonije.

Od ukupne površine produktivnog tla u 8-godišnjem prosjeku na oranice i vrtove otpadalo je 36,34%, na livade 12,65%, vinograde 3,86, pašnjake 9,19% i na šume 37,94% od ukupno produktivnog tla. Po vrstama kulture na površine pod žitaricama, dolazilo je 76,85%, na ostale plodine 17,37%, vrtove 2,10%, voćnjake 2,09%, na ugar 1,27% i na neobrađene površine 0,32%.

Početkom 19. stoljeća bilo je u Varaždinu 414 različitih obrtnika (u Zagrebu 304 obrtnika). " Postojala je specijalizacija u granama obrta, što ukazuje na sve veći broj diferencijalnih potreba stanovništva koje su se podmirivale obrtničkom proizvodnjom. Ta je specijalizacija u daljem svojem razvoju nužno vodila industrijskoj proizvodnji."

10 Šimončić-Bobetko, Z.: Industrijski razvoj Varaždina do 1941. godine, Varaždinski zbornik 1181-1981. JAZU i SO Varaždin, Varaždin, 1983, str. 277.

Do polovine 19. st. u Varaždinu je bilo 14 manufakturnih poduzeća. M. Despot je proučavajući manufakturna poduzeća prve polovine 19. stoljeća u gradu Varaždinu uz ostalo utvrdila djelovanje odmotaonice svile (1787-1830 ?), pokušaj radionice vunениh i pamučnih tkanina varaždinskog trgovca Nikole Tomasija (1846-7) !11 , kao i rad manufakture gleđe (olovnog oksida, potrebne za proizvodnju kamenine) koja je do sredine 19. st. upošljavala više od 30 radnika. !12

Na području Varaždina polovinom 19. st. radile su za lokalne potrebe i pecare alkohola. Godine 1859. u gradu je osnovana tvornica šampanjca. Paromlin i tvornica kola J. G. Kronasta osnovani su 1860. g. Velepecara A. Hermana osnovana je 1874.

Nesamostalnost Hrvatske i njezina podređenost Pešti i Beču, a napose industrijski razvoj, utjecali su na proces industrijalizacije u Varaždinskoj županiji u drugoj polovici 19. stoljeća i početkom 20. stoljeća. Domaći kapital bio je ograničen i onemogućen u domaćem poduzetništvu održati svoje značenje pa u daljnoj industrijalizaciji Varaždinske županije sudjeluje strani kapital.

Godine 1893. osnovana je tvornica pokućstva od savijenog drveta imenom "Thonet-Mundus". Tvornica pokućstva Franca grofa Lamerta osnovana je 1900. godine. U isto je vrijeme, švicarskim kapitalom, započela gradnja tvornice tkanja. Prije prvog svjetskog rata u gradu su postojala i neka poduzeća u njegovu vlasništvu, kao npr. "Munjara" i ciglana "Dubravka".

U šesdesetim godinama 19. st. počinje se za naše rudno blago zanimati belgijski kapital. " Tako je 1863. tvrtka "Société metalurgique austro-belge" iz Bruxellesa zatražila koncesiju za rudnik i talionicu u Ivancu (Hrvatsko zagorje), pa je u mjestu Kulovčici otvoren pogon talionice cinka, koji posluje do početka 1880-ih godina. U tom poduzeću je djelomično bila zaposlena radna snaga iz obližnjeg rudnika sumpora u Radoboju, gdje vlasnici (zagrebački poduzetnici Pulzer i Moses, u suradnji sa Sonnenbergom iz Krapine) nisu uspjeli blizu 1865. obnoviti raniji erarski pothvat".

11 Pokušaj je neuspješno završio uglavnom zbog nedostatne potpore javnih institucija u Banskoj Hrvatskoj protiv konkurencije češkog, moravskog i slovenskog sukna (Karaman, I.: op. cit., str. 35).

12 Karaman, I.: op. cit. str. 33 i Despot, M.: O privredi grada Varaždina u prvoj polovini XIX stoljeća, ZHI 5, 1964.

13 Šimončić-Bobetko, Z.: op. cit. str. 277-278.

14 Šimončić-Bobetko, Z.: op. cit. str. 278.

15 Karaman, I.: op. cit. str. 149. ; Despot, M.: Industrija građanske Hrvatske 1860-1873, Zagreb, 1970.

Još od prve polovine 19. st. posluje u Krapini radionica kamenine. Ona je bila u vlasništvu nekih plemića i zatim krapinskih građana (Josip Lellis, Moritz Sonnenberg). Prema podacima koje donosi M. Despot, blizu 1880 godine prestaje s radom krapinska manufaktura uslijed slovenske konkurencije.¹⁶

U obrtničkoj i industrijskoj proizvodnji, prema popisu iz 1900. godine, nalazimo čitav niz struka i djelatnosti. Kako nije moguće pojedinačno analizirati sve aktivnosti, spomenimo samo da je prevladavala sitna proizvodnja, što je vidljivo iz činjenice da je iste godine u Varaždinskoj županiji i gradu Varaždinu bilo 4100 radionica koje su zapošljavale ukupno 5603 radnika. Do 6 radnika zapošljavalo je 4051 radionica, 6-20 radnika 42 radionice, a preko 20 radnika svega 7 radionica. To je vrlo očit pokazatelj nedovoljne koncentracije kapitala u ovoj djelatnosti narodnog gospodarstva.

Tome je znatno pridonijela i slabost bankarskog kapitala, koja je bila karakteristična za čitavu Hrvatsku i Slavoniju, a osobito za područje Varaždinske županije. Naime, 1905. godine radilo je 7 štedionica, i to 2 u Krapini, 1 u Ludbregu, 1 u Pregradi i 3 u Varaždinu, te 63 vjeresijske zadruge.¹⁷

Ukupni bankarski potencijal vjeresijskih institucija u Varaždinskoj županiji iznosio je 1905. godine 19,048.000 kruna, što je činilo tek 4,1% ukupnog kreditnog potencijala Hrvatske i Slavonije. Ako znamo da je i taj ukupni kapital relativno slab i nesposoban za angažman u nekim značajnijim radovima, onda jasno vidimo još jedan uzrok slabosti nerazvijenosti ovog područja.

Među najkrupnijim pitanjima gospodarskog života osobita važnost pripada željezničko-prometnoj politici. U razdoblju od 1848. do 1870. g. područje Županije uokvirile su četiri važne željezničke pruge. Sa zapada je to bila magistrala Beč-Trst (otvorena 1857., ali na dijelu Maribor-Ljubljana u prometu već od 1849. g.), a sa sjevera pruga Budim-Kaniža-Kotoriba-Čakovec-Pragersko (otvorena 1860). Godine 1862. otvorena je pruga Sisak-Zagreb-Zidani Most koja je s južne strane uokvirila

16 Karaman, I.: op. cit. str. 140.

17 Te vjeresijske zadruge osnivane su kao hrvatske seljačke zadruge s Hrvatskom poljodjelskom bankom, srpske zemljoradničke zadruge sa Srpskom bankom i zadruge vezane za Zemaljsku središnjicu vjeresijskih udruga u Budimpešti. Preko njih se zapravo okupljaju "financijska sredstva pokrajinske trgovačke i seoske buržoazije". (Karaman, I.: Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću, Institut za hrvatsku povijest, Školska knjiga, Zagreb, 1972, str. 204). Takva koncentracija kapitala bila je vrlo interesantna zbog slabe prodornosti i djelotvornosti krupne trgovačke i industrijske buržoazije. Tek spajanjem relativno velikih kapitala, prikupljenih kroz razgranatu mrežu vjeresijskih zavoda, s kapitalom trgovačkim i poduzetničkim dolazi do stvaranja kapitala sposobnog za veće pothvate. "Tek u toj simbiozi postigao je domaći kapital potrebnu snagu za veće investicije i preuzeo ulogu aktivnog nosioca pozitivnih težnji u razvitku kapitalističke privrede". (Karaman, I.: op. cit. str. 204).

sjeverozapadnu Hrvatsku. Pruga Žakanj-Koprivnica-Zagreb puštena je u promet 1870. g. zatvarajući istočnu stranu Županije.

Uokvirena željezničkim prugama takvog značenja Varaždinska županija je ostala preodređena samo za tzv. vicinalne željeznice, odnosno "lokalne" ili "mjesne" kako su ih još nazivali, tj. za željezničke prometnice sporednog značenja. Prvu željezničku vezu sa Zagrebom Varaždin je dobio 1885. godine, i to tzv. vicinalnom zagorskom prugom. Godine 1890. počela je prometovati i lokalna željeznica od Varaždina do Golubovca. Pri izgradnji ovih pruga velika su bila nadanja o većim količinama zagorskog ugljena koji bi se prevezio i izvezio. Kako su kvaliteta ugljena i nalazišta podbacili, tako nisu ni ispunjena očekivanja s izvozom ugljena. Od 1889. bilo je prijedloga za prugu Varaždin-Križevci. Imeđu 1890. i 1911. tražene su ili već dobivene pretkoncesije, odnosno dozvole za predradnje na slijedećim relacijama: Golubovec-Mače- Poznanovec, a eventualno do postaje Bedekovčina; onu koja bi spojila prugu Varaždin-Golubovec s prugom Zabok-Krapina; Konjščina-Dugo Selo; "od Belečke gore do Budinščine"; Zabok-Krapinske Toplice; "od Budinščine preko Geretovca do šume Gradinovo"; Zlatar-Marija Bistrica; Zlatar-Sesvete, a eventualno i do Zagreba; Zlatar-Marija Bistrica-Podgorje; Sv. Ivan Zelina- Ljubeščica; Varaždin-Nedeljanec-Vidovec-Ladanje Donje-Ladanje Gornje-Vinica-Vratno-Križovljan-Ormož.

"Do god. 1918. ostvarena je još samo jedna pobočna pruga na zagorsku željeznicu Čakovec-Varaždin-Zaprešić. Iz Zaboka, povučena u istočnom pravcu, bila je to pruga Zabok-Gornja Stubica".

"Na prijedloge za veze koje su mogle zaista nešto gospodarski značiti za sjeverozapadnu Hrvatsku ugarske su vlasti odbojno reagirale. To prije svega vrijedi za stalne zahtjeve Varaždinske županije da se izgradi pruga Krapina-Lupinjak s vezom na prugu od štajerske granice preko Rogateca na Gabelno i dalje na zapad. Od god. 1890. stalne su akcije u tom pravcu, a u vezi s potrebama izvoza zagorskih i poljoprivrednih i stočarskih proizvoda u zapadne zemlje Monarhije. Varaždinska županija votira iznose za predradnje, pa stalno povećava ta sredstva, ali sve ostaje bez odjeka kod nadležnih. Akcije su još intenzivnije poslije 1903, kada je dovršena gradnja na štajerskoj strani dionice od Grobelnog preko Rogateca do hrvatske granice, ali i dalje bez uspjeha. Rivalstva i konkurentne borbe između austrijskog i ugarskog željezničkog prometnog sustava, te doslijedno protivljenje Mađara novim vezama sa željezničkom mrežom Cislajtanije, kao

18 Stulli, B.: Željezničko pitanje u sjeverozapadnoj Hrvatskoj do 1941. godine, Varaždinski zbornik 1181-1981, JAZU i SO Varaždin, Varaždin, 1983, str. 289- 291.

19 Stulli, B.: op. cit. str. 291.

jedno od temeljnih načela njihove prometne politike, onemogućavali su osvarivanje i takvih veza kakve su životne potrebe apsolutno i stvarno tražile".

Iz svega toga razabiremo da željezničke veze do Varaždina, a i u Županiji, nisu bile stvarane prema značenju i potrebama kako grada tako i Županije. Te veze su i Županiju i Varaždin kao njezino središte stavljali u drugorazredni položaj. Posljedice takve neadkvatne povezanosti željeznicom s ostalim hrvatskim krajevima osjećaju se u Varaždinu sve do danas.

Stanje cestovnih prometnica prema kategorizaciji iz 1871. godine bilo je slijedeće:

- "državne ceste": Zagreb-Varaždin; Varaždin-Križevci; Varaždin- Koprivnica-Virovitica-Našice-Osijek;

- "zemaljske ceste": Pušća-Miljana; od krapinskog mosta kod Podsuseda preko Oroslavja, Zaboka i Krapine do Lupinjaka; Zabok- Veliko Trgovište-Tuhelj; Zabok-Bračak-Turnišće-Konjščina; Zagreb-Markuševac-Karivaroš-Stubičke Toplice-Gornja Stubica-Marija Bistrica-Konjščina-Bela-Varaždin; Varaždin-Krapina; Varaždin-Vratno-Ormož; Greda-Vratno; - "municipalne ceste": sve ostale.

Od riječnih prometnica Županija nije imala veće koristi. Izuzetak čini donekle rijeka Drava. Ona je u prošlosti bila mjesto obavljanja starih obrta (zlatarstvo, skelarstvo, mlinarstvo, ribarstvo), važno mjesto robne razmjene (šajkaštvo), zatim prometa drvom (flojsari), a i prijevoza ostalih roba. "Zemaljski organi iz Zagreba inzistirali su u Pešti da se regulira Drava za plovidbu uzvodno sve do štajerske granice, i to na, "državni trošak", ali bez uspjeha. Za plovidbu parobroda bio je sedamdesetih godina nesiguran čak i donji tok Drave".

IV

Na koncu, ako želimo navesti opće gospodarske značajke Varaždinske županije, možemo reći da je to bilo izrazito agrarno područje, s dominirajućim poljoprivrednim stanovništvom, rasparceliranim sitnim posjedom, nedovoljno razvijenom usitnjenom obrtničkom i industrijskom proizvodnjom, jednom riječju, sa svim karakteristikama gospodarski zaostalog područja.

20 Stulli, B.: op. cit. str. 291-292.

21 Stulli, B.: op. cit. str. 289-290.

22 Stulli, B.: op. cit. str. 290.

Opće slabo gospodarsko stanje, u znaku zaostajanja, uzrokovalo je da volumen robnih tokova u Županiji nije rastao očekivanom dinamikom. To se prvenstveno odnosi na proizvode rudarstva. Stočarski i poljodjelski proizvodi dopunjavali su robe za prijevoz željeznicom. Tu vrstu roba najviše je pogađao nedostatak direktnije veze s Cislajtanijom preko Rogateca, te nepostojanje bolje veze sa Zagrebom. Cestovna mreža se sporo poboljšavala, ali je bila razmjerno gusta u većem dijelu Varaždinske županije. Riječne prometnice nisu u cjelini donosile veće koristi.²³

LITERATURA

1. Bičanić, dr. Rudolf: Agrarna kriza u Hrvatskoj i Slavoniji 1873-1981, Zagreb, 1937.
2. Despot, dr. Miroslava: Industrija građanske Hrvatske 1860- 1873, Institut za historiju radničkog pokreta, Zagreb 1970.
3. Despot, dr. Miroslava: Industrija i trgovina građanske Hrvatske 1873-1880, JAZU-Grada za geografsku povijest Hrvatske- knjiga 18, Zagreb, 1979.
4. Despot, dr. Miroslava: O privredi grada Varaždina u prvoj polovini XIX stoljeća, ZHI 5, 1964.
5. ...Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture, Školska knjiga, Zagreb 1980.
6. Galić, Ivan: Problemi agrarne politike u Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb, 1921.
7. Gorničić-Brdovački, Josip: Razvitak željeznica u Hrvatskoj do 1918. godine, Grada za gospodarsku povijest Hrvatske, knjiga 3, JAZU, Zagreb 1952.
8. Ibler, Janko: Gospodarska-šumarska jubilarna izložba Hrvatskoga slavonskoga gospodarskoga društva u Zagrebu 1891, Zagreb, 1892.
9. Karaman, Igor: Industrijalizacija građanske Hrvatske (1800- 1941), Naprijed, Zagreb, 1991.
10. Karaman, Igor: Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću, Institut za hrvatsku povijest, Školska knjiga, Zagreb, 1972.
11. Mirković, dr. Mijo: Ekonomska historija Jugoslavije, Informator, Zagreb, 1968.
12. Redep, mr. Milivoj, Žugaj, dr. Miroslav, Bojanić, dr. Milorad, Kero, Krsto: Značajke ratarske proizvodnje Varaždinske županije koncem 19. stoljeća, Varaždinski zbornik 1181-1981, JAZU i SO Varaždin, Varaždin, 1983.
13. Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije 1905, Zagreb, 1913, Publikacija Kr. stat. ureda LIX.

23 Stulli, B.: op. cit. str. 290-292.

14. Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije 1906-1910. Zagreb, 1917. Publikacija Kr. stat. ureda. LXXII.
15. Stulli, Bernard: Željezničko pitanje u sjeverozapadnoj Hrvatskoj do 1941. godine, Varaždinski zbornik 1181-1981, JAZU i SO Varaždin, Varaždin, 1983.
16. Šimončić-Bobetko, Zdenka: Industrijski razvoj Varaždina do 1941. godine, Varaždinski Zbornik 1181-1981, JAZU i SO Varaždin, Varaždin, 1983.
17. Zoričić, dr. Milan: Gospodarstva u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji 31. XII 1895. po opsegu njihovu, Vjesnik Kr. stat. ureda u Zagrebu.
18. Zoričić, Milan: Statističke crtice o kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb, 1885.
19. Zoričić, dr. Milan: Statistika ratarske produkcije 1888-1895. Publikacija Kr. stat. ureda XVII, Zagreb 1894-1896.
20. Zoričić, Milan: Žiteljstvo Kraljevina Hrvatske i Slavonije po zvanju i zanimanjima, Rad JAZU 125, Zagreb, 1896.

Primljeno: 1991-06-26

Redep M., Žugaj M. Wirtschaftliche Merkmale des Komitates Varaždin am Ende des 19. und am Anfang des 20. Jahrhunderts

ZUSAMMENFASSUNG

In der vorliegenden Arbeit wurde die allgemeine wirtschaftliche Situation in dem Komitat Varaždin am Ende des 19. und am Anfang des 20. Jahrhunderts dargestellt. Diese Forschung zeigt, das Komitat Varaždin ein ausgeprägtes Agrargebiet mit vorwiegend landwirtschaftlicher Bevölkerung, mit kleinen Grundbesitzen, mit ungenügend entwickelter und zerkleinerter handwerklichen und industriellen Produktion war. Das Komitat Varaždin hatte am Ende des 19. und Anfang des 20. Jahrhunderts alle Merkmale eines wirtschaftlich zurückgebliebenen Gebietes.

(Prijevod: Vesna Šimunić)